

Korneć, Grażyna

Dokument o wojennych losach premiera Leona Kozłowskiego

Szkice Podlaskie 10, 201-206

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Grażyna Korneć

Instytut Historii Akademii Podlaskiej w Siedlcach

Dokument o wojennych losach premiera Leona Kozłowskiego

W polskiej historiografii okresu II wojny światowej, jedną z kontrowersyjnych spraw są losy prof. dr. hab. Leona Tadeusza Kozłowskiego, oskarżonego o dezercję z armii Andersa i współpracę z Niemcami, za co został skazany przez Wojskowy Sąd Polski na karę śmierci. Brak szerszej dokumentacji źródłowej uniemożliwia przedstawienie tej interesującej postaci ze świata polityki okresu II Rzeczypospolitej, stąd każdy przyczynek wydaje się tu ważny. Udało się znaleźć depezę Komendanta Głównego Armii Krajowej, gen. Tadeusza Komorowskiego „Bora”, „Lawiny” nr 562 z 29 marca 1944 r. skierowaną do Oddziału Specjalnego Sztabu Naczelnego Wodza, gen. Kazimierza Sosnkowskiego do Londynu. RzUCA ona pewne światło na postawę polskiego premiera II Rzeczypospolitej. Profesor Leon Tadeusz Kozłowski był człowiekiem, który z powodzeniem łączył pracę naukową archeologa z działalnością polityczną, dochodząc do stanowiska premiera. Urodził się 6 czerwca 1892 r. w Rembieszycach w województwie kieleckim w rodzinie ziemiańskiej. Pochodzenie jego matki, z domu Strasburger wiązało go rodzinnie z Niemcami. Od najmłodszych lat przejawiał zainteresowania w kierunku nauk przyrodniczych i archeologii. Studia archeologiczne podjął na Uniwersytecie Jagiellońskim, a następnie studiował na Uniwersytecie w Tybindze. Jego opiekunami naukowymi w tym okresie byli: W. Demetrykiewicz, a następnie znany archeolog niemiecki R. R. Schmidt, z którym Kozłowski prowadził wspólnie badania, dzięki czemu w 1914 r. poznał zasoby muzeów na Krymie i Kaukazie. Pierwsza wojna światowa przerwała jego działalność naukową. Działał wówczas w Związku Walki Czynnej, następnie w Związku Strzeleckim, walczył w 1. Pułku Legionów Józefa Piłsudskiego, działał też w Polskiej Organizacji Wojskowej. Na studia do Tybingi powrócił dopiero w 1917 r. Tam w sierpniu 1918 r. uzyskał stopień doktora. W 1920 r. Kozłowski odbył kolokwium habilitacyjne z prehistorii na Uniwersytecie Jagiellońskim. Również w tym roku brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej. Swe późniejsze losy naukowe związał z Uniwersytetem Jana Kazimierza we Lwowie, gdzie w latach 1921-1931 i 1935-1939 pracował na stanowisku profesora. Jego najważniejsze publikacje to: *Epoka kamienna na wydmach wschodniej części Wyżyny Małopolskiej* oraz *Starsza epoka kamienna w Polsce (paleolit)*. Prace nad najobszerniejszym dziełem *Pradzieje Słowian od czasów najdawniejszych*

do pierwszych wiadomości historycznych przerwała jego śmierć w 1944 r.

Wydał również szereg prac w języku niemieckim. Był tam szeroko znany i traktowany jako germanofil, mimo iż badał kulturę łużycką na terenie Niemiec.

Równie bogaty dorobek pozostawił Leon Kozłowski w dziedzinie polityki. Swą świadomość polityczną zaczął rozwijać wcześniej, już w wieku siedemnastu lat wstępując do Związku Młodzieży Postępowej. W czasie studiów w Krakowie, działał w niepodległościowym ruchu propiłsudczykowskim. Został członkiem Polskiej Akademii Umiejętności. Po zamachu majowym aktywnie działał w życiu politycznym państwa.

W roku 1928 został członkiem Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem, z listy którego został posłem, w latach 1930-1935 był posłem z kieleckiego. W 1937 r. sam zgłosił akces do powstałego w miejsce BBWR i związanego z Rydzem-Śmigłym Obozu Zjednoczenia Narodowego. Był senatorem w latach 1935-1939. W OZN nie został jednak na długo – już 1938 r. postanowił opuścić jego szeregi i rozpocząć działalność pozostając w opozycji do Rydza-Śmigłego i jego formacji OZN. Wyrażała się ta opozycja między innymi w ogłoszonym w 1938 r. przez część posłów i senatorów oświadczeniu potępiającym metody działania kierownictwa OZN. Przez swoich kolegów parlamentarzystów (i to zarówno zwolenników tej samej opcji, jak i przeciwników politycznych) Kozłowski był uważany za postać co prawda barwną, ale też niesłychanie uciążliwą i niepoprawną politycznie. Komentowany był długo artykuł jego autorstwa opublikowany w „Polityce” w 1938 r., atakujący masonerię (której, nawiasem mówiąc, sam był członkiem). Tekst ten był uznawany za skandal polityczny, tym bardziej, że w rzeczywistości miał on być krytyką nie masonerii jako takiej, lecz konkretnych przeciwników politycznych Kozłowskiego w obozie sanacyjnym.

Nazywanemu przez niektórych „niedowarzoną politycznie”¹ Kozłowskiemu ta krytyka nie przeszkodziła pełnić ważnych funkcji w państwie. W latach 1930-1932 sprawował funkcję ministra reform rolnych. Właściwie jego rola miała tu polegać na likwidacji resortu ze względu na brak postępów przy parcelacji własności obszarnczych, ale przeprowadzona przez Kozłowskiego komasacja gospodarstw chłopskich (między innymi poprzez zabieranie działek zadłużonym chłopom) przedłużyła jego działalność. Od marca 1932 r. pełnił funkcję podsekretarza stanu w Ministerstwie Skarbu.² W 1934 r. objął urząd premiera państwa polskiego, którą to funkcję sprawował do 1935 r. Za jego premierostwa: utworzono obóz w Berezie Kartuskiej na Polesiu, do którego kierowane były (na mocy postanowienia se-

¹ W. Pobóg – Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, Londyn 1956-1960, t. II, s. 529.

² *Polski Słownik Biograficzny*, s.20.

dziego śledczego, a nie wyroku niezawisłego sądu) osoby uznawane za związane z organizacjami opozycyjnymi: komuniści, działacze Obozu Narodowo-Radykalnego, terroryści ukraińscy oraz uchwalono konstytucję kwietniową w 1935 r. Ustawa zasadnicza rozszerzała uprawnienia prezydenta i władzy wykonawczej kosztem władzy ustawodawczej. Tak więc okres pełnienia funkcji premiera przez Kozłowskiego naznaczony był tendencją do ograniczania i redukowania ogólnych zasad demokracji parlamentarnej na rzecz władzy sanacji.³ Mniej przedstawiana jest w literaturze naukowej działalność rządu Kozłowskiego w dziedzinie unifikacji związków zawodowych (oczywiście pod egidą sanacji). Z propozycją taką wystąpił rząd już w 1934 r., wobec jednak sprzeciwu niektórych związków (m.in. związanych z Chadecją i PPS).⁴ Od koncepcji tej odstąpiono. Faktem jest jednak, że sanacji udało się uzyskać w tym okresie duże wpływy w największych organizacjach spółdzielczych (Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-Gospodarczych oraz Związku Spółdzielni Spożywców „Społem”), zrzeszających ogółem dwa miliony członków.⁵

Wybuch drugiej wojny światowej przerwał działalność Leona Kozłowskiego w senacie. 26 września 1939 został on aresztowany przez NKWD we Lwowie, gdzie zastała go wojna, a następnie przewieziony do więzienia w Moskwie. W lipcu 1941 r. otrzymał od sądu radzieckiego wyrok śmierci, zamieniony jednak wkrótce na 10 lat więzienia. Zwolniony 6 września 1941 r. po zawarciu układu Sikorski-Majski w lipcu 1941 r. porucznik Kozłowski rozpoczął starania o uzyskanie stanowiska referenta politycznego w tworzonej w ZSRR armii generała Władysława Andersa, starania te jednakże spełzły na niczym. Niezrażony tym niepowodzeniem, po ewakuacji 19 października 1941 r., z transportem ludności cywilnej Kozłowski trafił do armii Andersa w Buzułuku, gdzie na krótko znalazł miejsce w dziale intendenty. Miesiąc później zbiegł z wojska i w rejonie Tuły z grupą innych Polaków przeszedł na stronę niemiecką jako germanofil, tu został rozpoznany jako były premier Rzeczypospolitej Polskiej. W armii uznano go za dezertera i skazano zaocznie przez Sąd Polowy na karę śmierci – już drugi raz w ciągu swojego życia. 10 listopada 1941 r. premier Kozłowski został aresztowany przez Niemców i przewieziony do Grupy Armii „Środek” w Orle, stąd wywieziony do Orszy, następnie do Angeburga, skąd po krótkim pobycie trafił do Berlina, gdzie został internowany. W Berlinie dwaj przedstawiciele MSZ: Moltke i Shehik, znani Leonowi Kozłowskiemu z okresu premierostwa, przeprowadzili z nim szereg rozmów mających na celu nakłonienie go do wydania jako polskiego premiera oświadczenia antykomunistycznego. Napotkali jednak na stanowczy opór profesora Leona

³ P. Zaremba, *Historia dwudziestolecia 1918 – 1939*, Paryż, 1981, s. 33.

⁴ A. Albert, *Najnowsza historia Polski 1918-1980*, Warszawa 1991, s. 218.

⁵ Tamże, s. 218.

Kozłowskiego. Udzielił on jedynie kilku wywiadów prasowych krytykujących sytuację w ZSRR.

Korzystając ze stworzonej mu możliwości pracy naukowej, jej właśnie przede wszystkim poświęcił się od tej pory, próbując stworzyć syntezę prehistorii Słowian. Prace te przerwały dywanowe, ciągle bombardowania alianckie. Pracował w ciężkich warunkach materialnych. Utrzymywał się w głównej mierze dzięki pomocy żywnościowej i pieniądząm przesyłanym przez rodzinę z Generalnej Guberni. W maju 1942 r. odwiedziła go siostra, informując o wydanym na niego przez sąd armii Andersa wyroku za dezercję. Kozłowski, wzburzony wyrokiem, złożył wówczas pisemne oświadczenie, które zostało przekazane do Polski przez Witolda Karskiego. Wynikało z niego, że zarzut dezercji jest niesłuszny, bowiem nie był w wojsku, a jest jedynie oficerem rezerwy. Co do zarzucanej mu współpracy z Niemcami, stwierdził, że żadnej współpracy politycznej z nimi nie podjął. Sam wyrok odbierał jako szykany w celu uniemożliwienia mu działalności politycznej. Faktem jest, że w czasie pobytu w Berlinie prof. Leon Kozłowski udzielił kilku wywiadów o wydzwieńku antyradzieckim, co prawdopodobnie uznano za współpracę antykomunistyczną. Dotyczy to również próby propagandowego wykorzystania Leona Kozłowskiego poprzez pokazanie mu grobów katyńskich, a następnie ogłoszenie w prasie jego zdania stwierdzającego, że mordu dokonali bolszewicy. Historia potwierdziła ten fakt. Trudno mu było w czasie wojny wyjaśnić swoją sytuację. Był izolowany przez Niemców. Jego korespondencja była cenzurowana, a mimo to nie szczędził w niej krytycznych uwag dotyczących Niemiec. Wskazuje to, że pomawianie go o współpracę polityczną z Niemcami było bezzasadne, tak jak i jednostronne przedstawianie go jako germanofila.

Słuszność tej oceny potwierdza wspomniana tajna depesza Komendanta Głównego Armii Krajowej gen. Tadeusza Komorowskiego „Bora” „Lawiny” nr 561/1 i 561/2 z 229 marca 1944 r., którą poprzedziło szczegółowe zbadanie sprawy poprzez kontrwywiad KG AK na terenie kraju. Wykonano to na zlecenie zawarte w tajnej depeszy Naczelnego Wodza do KG AK⁶, której treść była następująca:

[część 1]

Depesza szyfr [Pismo Naczelnego Wodza do Komendanta Głównego AK]
 Nr 51 nadana dn. 29.03.1944
 Wanda 29 otrzymana 14.04.1944. godz. 2.30.
 Radiostacja odszyfrowana 17.04.1944. godz. 13.00.
 Na podstawie zapodanych rodziny oraz korespondencji Leona Kowal-

⁶ Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział VI, sygn. 1777/90/427, s. 89-90.

skiego⁷ do rodziny z lat 1941-1944 melduje:

1. W połowie listopada [19] 41 Kozłowski z nieznanym towarzyszem przekroczył front po 6 dniach marszu od stacji Kohuchrowaja pod Tułą. Dał się poznać jako były premier. Przewiezieni obaj do dowództwa armii w Orle stamtąd po kilku dniach samolotem do Orszy, następnie samochodem do Angeburga (Prusy Wschodnie) skąd po krótkim pobycie Gestapo odstawiło ich do Berlina. Tam rozdzielono Kozłowskiego i towarzysza, którego los nieznan. Rzekome pamiętniki Andrzeja K, towarzysza premiera K.[ozłowskiego] publikowane w początku 1942 r. w prasie gadzinowej [wydawanej przez Niemców] GG, mają być fałszywe.
2. W Berlinie odbyto z Kozłowskim szereg rozmów w MSZ. Prowadzili je znani mu [dyplomaci] Moltke i Shehik. Stawiano mu jakieś propozycje polityczne, domagano się oświadczenia antykomunistycznego. Napotkano na opór, rosnący w miarę przenikania doń wiadomości z Kraju. Udzielił zaś znanego wywiadu w połowie grudnia 1941 r. opublikowanego w prasie niemieckiej gadzinowej i neutralnej. Napisał pamiętnik z pobytu w Rosji i oddał go Niemcom do ogłoszenia w Szwajcarii. Drugi egzemplarz maszynopisu ukrył w porozumieniu z rodziną dla ewentualnego zdementowania fałszerstw tekstu. Pamiętnik nie został ogłoszony.
3. Od końca listopada 1941 roku przebywa w hotelu Alemania w Berlinie. Do 15 marca 1942 roku pod nadzorem MSZ, po tej dacie lekki nadzór policji z zakazem opuszczania miasta.

Lawina 561/1 29.03.1944. „

[część 2]

..”

Zaangażowany za 400 rm miesięcznie do napisania pracy z prehistorii, miejsce studiów – muzeum. Po rozpoczęciu ciągłego bombardowania przerwał pracę. Warunki życiowe dość ciężkie, schorowany, pomoc żywnościowa i pieniądze rodziny z GG.

Korespondencja jego do połowy 1942 roku cenzurowana, przeto oględna, po tym bardzo śmiała i krytyczna wobec Niemiec.

4. W połowie maja 1942 roku odwiedziła go jego siostra Aniela, zawiadamiając o wyroku. Złożył wówczas 15 maja 1942 roku pisemne oświadczenie przekazane też do PZP⁸, za pośrednictwem przebywającego u was „Witolda Karskiego” broniąc się przed zarzutem dezercji („do wojska nigdy nie należałem, jedynie zarejestrowałem się jako oficer rezerwy”) i współpracy z Niemcami („wszelka współpraca polityczna

⁷ Leona Kozłowskiego

⁸ Armia Krajowa

z nimi jest dla mnie niemożliwa.”) oraz przedstawiając wyrok jako wydany zaocznie pod wpływem wrogów politycznych i osobistych w celu uniemożliwienia mu działalności politycznej.

5. Dalszym wyzyskaniem propagandowym Kozłowskiego ze strony Niemców było pokazanie mu grobów katyńskich i ogłoszenie w prasie jego zdania stwierdzającego dokonanie mordu przez bolszewików.

Lawina⁹ 561/2 z dn. 29.03.1944¹⁰ .. „

Leon Kozłowski zmarł 11 maja 1944 r. z powodu tętniaka serca. Śmierć nastąpiła podczas alianckiego ataku bombowego na Berlin. Pozostawił po sobie bogaty dorobek naukowy, a jego imię, mimo kontrowersyjnego życiorysu wojennego, wpisane zostało do naszych narodowych dziejów.

⁹ KG AK gen. T. Komorowski „Bór”.

¹⁰ Na depeszy dopisek „Naczelny Wódz – Przedstawiam treść depeszy z 29. 03. 1944 otrzymanej z kraju 18.04.br. – Oddział Specjalny”